

Jos Kessels
Jan Ewout Ruiter
Luuk Stegmann (red.)

Hooog spel

FILOSOFEREN
IN DE PRAKTIJK

ISVW UITGEVERS

Hoog spel

Filosoferen in de praktijk

Jos Kessels, Jan Ewout Ruiter, Luuk Stegmann (red.)

ISVW UITGEVERS

Inhoud

Voorwoord	9
I. Voorwaarden	15
1. Hoog spel - Jos Kessels	16
2. Parrèsia: openhartig of vrijmoedig spreken - Dick Kleinlugtenbelt	19
3. Spelen met de waarheid: het waarheidsspel - Erik Pool	22
4. Intake - Jan Ewout Ruiter	27
5. Een rake kennismaking - Jannemarie de Jonge	30
6. Binnenste buiten - Roelof van der Weg	32
7. In dubio abstinence: handen uit de mouwen of in de zakken? - Luuk Stegmann	34
8. Denkschaamte - Naud van der Ven	37
9. Niet-doen - Michel Dijkstra	41
10. Jezelf onderzoeken is jezelf vergeten - Pablo M. Lamberti	44
11. De juiste begeleiding - Floor Driessen	48
12. Socratic design luisterdiscipline - Humberto Schwab	52
II. Vragen, verhelderen	55
13. Van stellig oordeel naar onderzoekende vraag - Erik Boers	56
14. Korte socratische dialoog - Rudolf Kampers en Jan Ewout Ruiter	61
15. Grenswerkwoorden als richtingwijzer naar de vraag - Jannemarie de Jonge	67
16. Hoe je elkaar beter kunt begrijpen: concreter is beter - Kees Kraaijeveld, Suzanne Weusten	70
17. Wijsgerige beginnersoefening - Peter van Hooft	74
18. Ordening van het nadenken - Eite Veening	78
19. Ontvragen - Jan Bransen	81
20. Het lange socratische gesprek - Sandra Aerts	85
21. Kort socratisch gesprek over een hier-en-nu-ervaring - Kristof van Rossem	90
22. Moreel beraad voor net-niet-beginners - Menno de Bree, Eite Veening	95
23. Socratic design interview - Humberto Schwab	99
24. Staat er wat er staat? - Jannemarie de Jonge, Jan Ewout Ruiter, Luuk Stegmann en Jessica Vuijk	101
25. Samen denken voorbij meningen - Ed Weijers	104

INTERMEZZO 1

Hoog spel: zonder vangnet in de piste - Luuk Stegmann	108
---	-----

III. Voorbeelden, verhalen 113

26. Het oog van de storm vinden - Anne-Marie Gunnink, Paulien 't Hoen	114
27. Sorites: methodiek van de grensbepaling - Jos Kessels	116
28. Het Bijeffect: kan het kleinschaliger? - Ramon Hagedoorn	121
29. Zien wat je raakt - Jan Ewout Ruiter	125
30. Standpunt, een denkoefening - Erik Boers	128
31. Organisatiefilosofie - Ben Kuiken	130
32. Magische meetlat - Roelof van der Weg	133
33. Op reis met niet-weten - Shirine Moerkerken, Harrie Regtering	136
34. Erfgoed, erfgif, erfgoed - Diet Verschoor, Dorine Bauduin	141
35. Klein geweld - Luuk Stegmann	144
36. Terugveren - Natascha Kienstra, Roshnee Ossewaarde-Lowtoo	146
37. Op zoek naar de menselijke maat met Hannah Arendt - Ellen Boleij	150
38. Pendelen tussen concreet en abstract - Marjan Slob, Tanny Dobbelaar	155

IV. Variëren, verplaatsing 159

39. Verplaatsen: jezelf in een ander denken - Luuk Stegmann	160
40. Ongebruikelijke perspectieven - Floor Driessen	162
41. Gedachte-experiment - Marthe Kerkwijk	167
42. Dilemmalogica, of: alles begint bij erkenning - Guido Rijnja	171
43. Herkaderen - Karim Benammar	175
44. Van een gesloten naar een ontsloten organisatiecultuur - Sia Ataredian	179
45. Legenda: hoe dien je gelezen te worden? - Luuk Stegmann, Jan Ewout Ruiter	183
46. Orakel - Bart van Rosmalen	186
47. Beschouwborg, een publieke dialoog - Erik Boers	190
48. Uit de smalle groef - Kiki Verbeek, Mita Visser	194
49. Sleutelen aan jezelf loont - Sjoerd Slagter	197
50. Column schrijven: perspectivistische lenigheid - Elke Wiss	201

INTERMEZZO 2	
Praktijkwijzers maken - Jos Kessels	205
V. Visie, vinden van ideeën	207
51. Analogie - Jan Bransen	208
52. Kralenspel: spelen met wetmatigheden - Guido Enthoven	211
53. Eidoskoop - Jos Kessels	218
54. Een dragend idee: een mogelijk begin van veel - Luuk Stegmann	222
55. Begrippen begrijpen. Een symposium over meesterschap - Erik Pool	226
56. Op een kruispunt staan - Petra Bolhuis	232
57. Een strategie in 35 woorden - Pieter Mostert	235
58. Toekomstdenken - Rudolf Kampers	238
59. Begeleiding bij bezinning - Timon Meynen	244
60. Helderheid spreken - Ariane van Heijningen	249
61. Boeddho-socratische dialoog - Peter van Hooft	254
VI. Vormen van verantwoording	259
62. Sorteeroefening - Kristof van Rossem	260
63. Denkadviseren - Edu Feltmann	264
64. Het juiste midden - Marja Havermans	268
65. De handen ineenslaan - Alieke Evers-van Kruistum, Natascha Kienstra	271
66. Debat als conceptuele cartografie - Floris Velema	276
67. Hoe je beter kunt argumenteren: de Argumentenladder - Kees Kraaijeveld, Suzanne Weusten	281
68. De sublieme vorm van je fouten - Marlou van Paridon	285
69. De gifbeker van Socrates - Saskia van der Werff	290
70. Wabi-Sabi: krassen op de ziel - Dorien Brunt	295
71. Grensgevallen - Nanda van Bodegraven	300
72. De arrogantie van het gelijk - Jos Kessels	304

INTERMEZZO 3

Grensgebieden en de klank van je instrument - Jan Ewout Ruiter	307
--	-----

VII. Verbinden, verbeelden 311

73. Muziek als klinkende filosofie - Victor Müller	312
74. Wonen in poëzie - Elke Wiss	317
75. Spiegel im Spiegel. Een goed gesprek met een roman - Nanske Wilholt	321
76. Creativiteit in het filosoferen: narratief denken en conceptualiseren - Ieva Rocena, Lies Pycke	326
77. Gemeenschapsvorming - Jos Kessels	330
78. Tertulia - Pieter Mostert	334
79. Reiswijzer - Jurjen van de Groep	337
80. Filosofische wandeling - Marthe Kerkwijk	340
81. Isibongo - Pieter Mostert	344
82. Een spel dat alle kanten op kan - Harry Starren, Els van Noorduijn	347
83. Vertel, verbeeld, vergeet - Saskia van der Werff	350
84. Schouwspel - Bart van Rosmalen	354
85. Brindisi - Pieter Mostert	358
Vogelvlucht	361
Verwijzingen	367
Vaktermen	377
Vakkundigen, auteurs	387

Voorwoord

Dit boek bevat een groot aantal praktijkwijzers die filosofie praktisch toepasbaar maken. Wij brengen ons vak in de praktijk, niet alleen in gesprekken en opleidingen in profit- en non-profit-organisaties, maar ook als zelfstandige vormen van onderzoek en reflectie. Dat heeft in de loop der tijd een schat aan werkvormen opgeleverd. Twee decennia geleden is daar een eerste inventarisatie van gemaakt in *Vrije ruimte* (2002) en *Vrije ruimte praktijkboek* (2007) van Jos Kessels, Erik Boers en Pieter Mostert. Sindsdien is het aantal mensen dat met filosofie op de markt werkt, in een professionele praktijk, aanzienlijk gegroeid. Dit boek wil een aanvulling zijn op de werkvormen uit die eerdere boeken en een uitbreiding van de gereedschapskist van de toegepaste filosofie. Wij hebben allerlei mensen uit onze omgeving die op beroepsmatige wijze praktische filosofie bedrijven, gevraagd om iets van hun expertise zichtbaar te maken. Dit boek is het resultaat. Het bevat oude klassiekers en nieuwe aanwinsten in het organon, de verzameling werktuigen en methoden van de praktische filosoof.

Er zijn in het verleden verschillende boeken verschenen die beogen filosofie praktisch toepasbaar te maken, zoals het populaire *Gereedschapskist voor het denken* (2013) van Daniel Dennett. In veel gevallen bevatten die uitsluitend theoretische verhandelingen, veelal van auteurs die, hoeveel verdiensten ze ook hebben op andere terreinen, zich nooit daadwerkelijk op de markt hebben begeven om zich in te laten met gewone mensen die worstelen met concrete vragen en lastige denkknoppen. Het is tekenend voor het beeld dat wij nog steeds van de filosoof hebben, als iemand die vanuit een afstandelijke, vrijgestelde positie theoretische colleges geeft over hoe je anders en beter zou kunnen denken.

Van Socrates weten we dat het ook anders kan. Hij liet zich wel degelijk in met gewone mensen. Hij voerde gesprekken op de markt van Athene, met jan en alleman, van jong tot oud, student tot hoogleraar, handelsman tot politicus, wie er maar bereid was om zichzelf te onderzoeken. En hij speelde hoog spel, door al zijn gesprekspartners te confronteren met de vraag of ze wel *het goede leven* leidden, wat voor beeld ze daarvan hadden en waarom dat het juiste zou zijn. Dat gaat veel verder dan de vrijblijvende, theoretische analyse van conceptuele puzzels. Het is persoonlijker, indrin-

gender, riskanter ook. En het vereist heel andere vaardigheden.

Articulatie van het vak

Dit is in onze ogen tevens het wezenlijke kenmerk van filosoferen in de praktijk: het ambacht van de filosoof is het spelen van hoog spel. Filosoferen 'in het wild' is een specifieke, eigen discipline, met een verreikende, omvattende ambitie: onderzoek van principiële opvattingen die het handelen leiden en die bepalen wat het leven de moeite waard maakt, wat iemand ziet als *het goede leven*. En dat in alle mogelijke domeinen en vormen van reflectie. Psychologie concentreert zich op de studie van de menselijke geest, economie op de wetten van het huishouden, juristen, medici, onderwijskundigen, allemaal hebben ze hun afgebakende, gelimiteerde domein. Filosofie doorbreekt en overschrijdt die grenzen, zij beschouwt het als haar taak om door te dringen tot de oorsprong en tevens het doel van alle overtuigingen en ideeën. Zij is de moeder van elk weten en elke wetenschap, het verlangen naar wijsheid en inzicht in het geheel. Door haar verreikende, ogenschijnlijk soms onhaalbare ambities, hebben we uit het oog verloren dat zij ook een vak apart is, met aparte toepassingen en vaardigheden. Hoog spel spelen is een kunst.

In andere vakgebieden bestaat er vanouds veel aandacht voor dergelijke vaardigheden. Alle vakwetenschappen kennen een theoretische en een praktische richting, enerzijds onderzoek en wetenschap, anderzijds toepassing en uitvoering. Beide spelen een belangrijke rol, onderzoekers en praktijkbeoefenaars beïnvloeden elkaar voortdurend. Maar bij filosofen ontbreekt de praktische tak. Daar is ook wat in de universitaire opleiding 'praktische filosofie' wordt genoemd meestal louter theoretisch. Filosofie als ambacht, als professie, is vreemd genoeg nog vrijwel onontgonnen terrein. De laatste decennia komt daar een kentering in. Filosofen gaan steeds meer de markt op en bieden hun diensten aan voor conceptuele analyse, gespreksvoering, visieontwikkeling, moreel beraad of persoonlijke begeleiding. Zij scheppen ruimte voor reflectie en bezinning en steken daarmee het oude organon in nieuwe, eigentijdse jaszes.

Het is overigens frappant dat zij dat vooral in Nederland doen. Ons land heeft een unieke positie, in Europa en in de wereld, op het gebied van nadenken en spreken met elkaar. Nergens anders bestaat zo'n lange traditie van polderen en tolerantie voor afwijkende meningen. Nergens anders zochten in de loop der eeuwen zo veel vrijdenkers hun heil. Nergens is de cultuur zo egalitair dat bazen en ondergeschikten als gelijkwaardige spelers met elkaar aan tafel kunnen zitten. Nergens zijn er bovendien zoveel professionals die, als adviseur of begeleider, beroepsmatig mensen bijstaan in het samen ontwikkelen, onderzoeken en toetsen van ideeën.

Het bijzondere karakter en de potentie van dit fenomeen worden nog te weinig onderkend.

Dit boek wil een bijdrage leveren aan de articulatie van dit vak, filosoferen in de praktijk met gewone mensen, uitgaande van concrete vragen en problemen. De hier bijeengebrachte praktijkwijzers komen allemaal voort uit de praktijk en hebben hun bruikbaarheid daarin bewezen. Ze beginnen telkens met een inleiding en lopen uit op een oefening, een stappenplan waar een begeleider direct mee aan de slag kan. Elk van de praktijkwijzers is voorzien van een tijdsindicatie en een beperkt aantal literatuurverwijzingen.

Ordering

We hebben het geheel geordend naar het voorschrift in Plato's *Phaedrus* om 'de dingen te verdelen in categorieën volgens hun natuurlijke geleding' (265e). Plato beschouwde begripsvorming en -onderscheiding als de twee hoofdtechnieken van dialectiek. Daarmee breng je orde aan in de veelheid, je maakt er een kwestie overzichtelijk en verstaanbaar mee. Het leidde ons tot de volgende verdeling van het domein van de praktische filosofie, die we hier als hoofdstukindeling gebruiken: *Voorwaarden*, *Vragen*, *Voorbeelden*, *Variëren*, *Visie*, *Verantwoording*, *Verbeelding*. Het is natuurlijk maar hoe je een verhaal wilt vertellen, of hoe je een verband wilt voorstellen. Onze verdeling is, zoals zo vaak in de praktijk, niet het gevolg van eenduidige verschillen en ondubbelzinnige criteria. Vaak kan een praktijkwijzer in meerdere categorieën worden ondergebracht.

Hoe dan ook, het boek begint met een inspectie van de *voorwaarden* waaronder of de omstandigheden waarin het hoog spel van een filosofische interventie kan worden uitgevoerd. Waaraan moeten de deelnemers voldoen? Waar kunnen ze zich op instellen? Wanneer heeft een filosofische benadering kans van slagen, en wanneer niet? Het eerste hoofdstuk geeft daarvoor een aantal handreikingen.

Het tweede hoofdstuk gaat over het verhelderen van de *vragen* of de thematiek die in een hoog spel worden onderzocht. Wat is een goede vraag? Is het wel een echte vraag? Wat is het doel of de achtergrond van een vraag? Soms is het beter om vooraf een vraag te formuleren, soms is het zoeken van de vraag het werk zelf. Hoe ga je daarin te werk?

Het derde hoofdstuk richt zich op de concrete *voorbeelden*, *verhalen en ervaringen*, die bij het onderzoeken van een vraag aan de orde komen. Begrippen zonder waarneming zijn leeg, waarneming zonder begrippen is blind, zegt Kant (*Kritiek van de Zuivere Rede*, B 75). Het is een kunst om die twee op elkaar af te stemmen. Het vereist dat je de verborgen rijk-

dom van voorbeelden en ervaringen kunt aanboren.

Een volgende stap, hoofdstuk vier, is het *variëren van denklijnen*, wat vaak de vorm krijgt van verplaatsing: als ik in jouw situatie was, zou ik zus of zo denken, voelen of doen. Daardoor worden cruciale nuanceverschillen zichtbaar en onderzoekbaar: zoals altijd zit de duivel in de details.

De grote kunst is om, in een veelheid van opvattingen, redeneringen en zienswijzen, de juiste *visie* te vinden, het richtinggevend idee. Daarvoor draagt hoofdstuk vijf een aantal praktijkwijzers aan, variërend van systematisch onderzoek van het speelveld tot gebruik van een enkele analogie.

In hoofdstuk zes komen verschillende, vaak verrassende manieren aan de orde om een visie te *verantwoorden*. In het laatste hoofdstuk, zeven, hebben we ten slotte een aantal vormen opgenomen die expliciet zijn gericht op het creëren van *verbinding*, met jezelf of met anderen, door gebruik te maken van *verbeelding*.

Al met al biedt dit overzicht een rijk palet aan werkvormen om filosofie daadwerkelijk praktisch te maken. Tegelijk geeft het een beeld van de bestaande expertise, het vakmanschap van de praktische filosoof. Het maakt duidelijk waar en wanneer die is in te zetten en wat je ervan kunt verwachten. Socrates beweerde: ‘Het niet onderzochte leven is geen leven voor een mens’ (*Apologie*, 38 a). Om aan die opvatting recht te kunnen doen, moet je wel weten hoe je dat onderzoek feitelijk aanpakt. Daar wil dit boek een hulpmiddel voor zijn.

Auteurs

Het schrijven en samenstellen van *Hoog spel* was voor ons een grote inspanning en tevens een groot genoegen. Van tevoren weet je vaak niet waar je aan begint. Dat gold ook hier. Toen we een jaar geleden een lijst opstelden van mensen van wie we misschien een interessante praktijkwijzer konden verwachten, hadden we geen idee wat voor redactionele problemen we ons daarmee op de hals haalden. Welke eisen moet je aan een filosofische oefening stellen? Waaruit bestaat de filosofische expertise eigenlijk? Wat onderscheidt haar van andere, aanpalende vaardigheden? En kun je het specifieke eigen karakter van grondig nadenken wel vangen in een stappenplan? Loop je niet het voortdurende gevaar om het denken te instrumentaliseren, precies het omgekeerde van wat er vaak nodig is? Bovendien, veel denkgereedschappen staan qua uitgangspunt, achtergrond en oogmerk haaks op elkaar. Hoe moesten we daarmee omgaan? En wat als we het zelf niet eens waren met een visie?

Om te beginnen hebben we als centraal criterium steeds weer de praktische toepasbaarheid gehanteerd. De filosofische ambachtsman of -vrouw wil in de praktijk iets teweegbrengen: een denkproces, verdieping of be-

zinning. Een vorm van onderzoek van het goede leven. Zagen wij, als redactie, dat zelf gebeuren met een tekst en een oefening? Werden wij er persoonlijk door gestimuleerd om ermee aan de slag te gaan? Op basis van dat criterium vielen al allerlei bijdragen af: beschrijvingen zonder oefening, beschouwingen zonder praktijktoepassing, ideeën (hoe interessant ook) die te ver verwijderd bleven van directe eigen uitvoering. Vervolgens keken we naar de kwaliteit van een praktijkwijzer: was hij inzetbaar in ons eigen werkveld? Was hij goed genoeg om onze klanten mee te confronteren, managers, bestuurders, mensen op het werk, en er de arena van hoog spel mee in te gaan? Van sommige voorstellen zagen we wel de potentie, maar vonden we de vormgeving als filosofisch gereedschap niet goed genoeg. Het leidde ertoe dat we over verscheidene bijdragen eindeloos gecorrespondeerd hebben om ze scherp te slijpen als filosofisch gereedschap. Dat was veel, inspannend en delicaat werk. Het was ook heel bevredigend: het leidde soms tot analyses waarin we elkaar verrasten en boven onszelf uitgroeiden.

Het gezelschap van 67 auteurs dat in dit boek aan het woord komt is van een grote diversiteit, maar heeft één gemeenschappelijk kenmerk: ze werken allemaal als professional met filosofie op de markt. Een merkwaardig fenomeen dat zich daarbij voortdoet is het volgende: van sommige auteurs wisten we dat ze uitstekend in staat zijn om denkprocessen op gang te brengen en in de praktijk filosofie te bedrijven, maar weinig hebben met theoretische uiteenzettingen. Bij anderen was het juist omgekeerd, we wisten dat ze op hoog niveau theorie bedreven, maar weinig aandacht besteedden aan het uitvoeren van concrete oefeningen. In dit boek wilden we juist beide verbinden, om de discipline van het filosoferen in de praktijk voor het voetlicht te brengen. Ook dat heeft soms veel inspanning gekost, om er een goede vorm voor te vinden. Sommige mensen zijn daardoor afgehaakt.

Wij willen hier onze auteurs bedanken voor hun geduld met ons, de vele verzoeken om nog een revisie, nog een voorbeeld of opnieuw een verheldering. We hopen dat al hun inspanningen, en de onze, niet alleen ten goede komen aan de kwaliteit van dit boek, maar ook en vooral aan de bijzondere praktijk die het beschrijft.

Voorjaar 2022

Jos Kessels, Jan Ewout Ruiter, Luuk Stegmann

Literatuur

Dennett, D. (2013). *Gereedschapskist voor het denken*. Atlas Contact.

- Keen, S. (1999). *Learning to Fly. Trapeze – Reflections on Fear, Trust and the Joy of Letting Go*. Broadway Books.
- MacIntyre, A. (1981). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.
- Sennett, R. (2016). *De ambachtsman*. Meulenhoff.

Wie als een Socrates de markt op gaat speelt hoog spel. Je hebt lef en overtuiging nodig om mensen uit te dagen tot een filosofisch gesprek. Wat houdt het goede leven voor hen in? Klopt hun manier van kijken? Hoe begeleid je je gesprekspartners bij hun zelfonderzoek?

In *Hoog spel* laten tientallen filosofieprofessionals je zien hoe je met anderen op filosofisch onderzoek uitgaat. Bijna honderd praktijkwijzers staan je bij om in elke sector van de maatschappij aan de slag te gaan. Aan de hand van concrete ervaringen kom je erachter wat filosofie betekent, en hoe je anderen met filosofie kunt helpen.

Wil je filosoferen in de praktijk? *Hoog spel* helpt je verder.

Hoog spel is samengesteld door filosofen Jos Kessels, Jan Ewout Ruiters en Luuk Stegmann. Het bevat bijdragen van Elke Wiss, Humberto Schwab, Jan Bransen, Karim Benammar, Marjan Slob en vele anderen.

